

بررسی اعیاد و جشن‌های دوره سامانی و تاثیر آن در خلافت عباسی

الهام جغتایی نوایی

کارشناسی ارشد تاریخ ایران در دوره اسلامی دانشگاه آزاد اسلامی واحد نور

چکیده

ورود اعراب به تبع آن اسلام به ایران تنها منجر به سقوط ساسانیان و تغییر حکومت شد آداب و آئین‌های مردم نیز دچار دگرگونی شد. یکی از این آداب برپایی جشن‌های ایرانی بود تصویری که امروزه از دوران ایران باستان می‌شود این است در هر ماه چندین مراسم جشن در این سرزمین برگزار می‌شود و این تصور دوری نیست به شرط آنکه جشن را به معنای اولیه آن که پرسش ستایش و ... است در نظر بگیریم اما معنای جشن به مرور زمان تغییر کرده و مفهومی که امروزه به ذهن متبادر می‌گردد مراسم عید و شادمانی است. در این پژوهش پس از تعریف مفهوم جشن به معنای امروزی خود با تکیه بر اسناد و متون تاریخی به خصوص متون نگاشته شده در قرون اولیه اسلامی از روش توصیفی تحلیلی به مقایسه برپایی جشن‌های ایرانی در دوره سامانی و عباسی پرداخته و این نتیجه حاصل گردیده که تمامی جشن‌های ایرانی دوره ساسانی از قبیل نوروز مهرگان سده و دوره سامانی در زمان عباسیان هم برگزار می‌شده هر چند در برابر آن مقاومت‌هایی صورت گرفته یا بعضی از مراسم آن‌ها دچار دگرگون شده است.

کلیدواژه: سامانی، عباسی، جشن نوروز، مهرگان.

مقدمه

سامانیان

جشن‌های باستانی دوره سامانی:

جشن شهریورگان یا آذر جشن:

از جمله جشن‌های دوازده گانه ایران باستان بوده است از شمار جشن آتش بوده است روز چهارم هر ماه زرتشتی بنام شهریور باشد چهارم ماه شهریور جشن شهریور می‌باشد که امروزه این جشن را به عنوان روز پدر در نظر می‌گیرند. (دانشنامه آزاد) به موجب یزدان شناسی اوستایی شهریور میان امشاسپندان با ملائک از لحاظ مرتبت مقام دومین است این نام در اوستا به معنی کشور و پادشاهی جزء دوم به معنی آرزو شده می‌باشد (این جشن آتش‌های خانگی محسوب می‌شود. مردم در خانه‌ها آتش می‌افروختند و ستایش خداوند و شکر نعمت‌های او می‌گزارند. در خانه اغلب مهمانی برپا می‌کردند و خوراک‌های گوناگون ویژه تدارکات می‌بینند و به مناسبت تغییر هوا شب هنگام در بام‌ها نیز آتش می‌افروختند و اما بقایای این جشن نیز میان زرتشتیان فراموش شده و تنها شماری از خانواده‌های قدیم در کرمان به گونه محدودی این جشن برگزار می‌کردند.) (رضی ص ۳۴۱) در دوران اخیر زرتشتیان جشن شهریورگان را به عنوان روز پدر انتخاب کرده اند. چراکه شهریور بر اراده و نفس است. (جشن ایران باستان، ج اول، تهران، انتشارات فروهر، رضی ۳۷۲).

جشن کشاورزی: جشن گندم

یکی از جشن‌های باستانی ایران است که در تیرماه همزمان با آغاز فصل برداشت گندم برگزار می‌شود. از گذشته‌های دور یکی از رسوم مردم ایران این بوده است که به شکرانه برداشت محصول کشاورزی در طول سال کشت می‌شود جشن‌هایی را برگزار کنند این یکی از مراسم‌های سنتی دیرینه است. (کریستن سن ۲۵۱-۲۵۰، ایران در زمان ساسانیان)

کوزه شکستن

یکی از مراسم وابسته به چهارشنبه سوری است ایرانیان در شب چهارشنبه سوری کوزه‌های کهنه را بالای بام خانه برده به زیر افکنده آن را می‌شکستند و کوزه نویی را جایگزین آن می‌ساختند آن‌ها عقیده داشتند بلاها و قضایای بد را در کوزه متراکم کرده اند و با شکستن آن بلاها دفع خواهد شد. (آناهیتا مصطفوی، چهارشنبه سوری، دانشنامه ایرانیکا، ۶۳۰، ایران شناسی، ۱۳۷۱، ۳-۴).

جشن گاهنبارها

بزرگداشت آفرینش اند در اسطوره‌های زرتشتی جهان در هفت مرحله آفریده شده است نخست آسمان سپس آب سوم زمین چهارم گیاه پنجم جانور ششم انسان هفتم آتش که همانا انرژی و توان جنبشی در هستی است شش گاهبند جشن پاسداشت آفریدگان است. (لغت نامه، دهخدا، ۴۹).

درآمد

پوشاک و خوراک و اثاثیه آن و بازی‌ها و شکارگری و چگونگی برگزار کردن جشن‌ها، همه اصول برجسته زندگی یک جامعه است و همچنین ثروت‌های کلان از اقطار بلاد اسلامی و درازدستی‌های شگرف دیوانیان زندگی مجلل و پرشکوه و دربار و اصول خاص در دربار رایج گشت و در این کار اشراف و نژادگان عرب از ایران پیش از اسلام پیروی کردند و نفوذ جامعه ساسانی کاملاً مشهود است. تمدن عربی حاصل برخورد عربان بود با مردم و فرهنگ‌های دیگر بویژه پس از پیدایش این نیروی جهانی در سده یازدهم به اوج خود رسید، تا چندین قرن همچنان در اوج بود و چراغ راهنمایی پاره ای از جهان شد علاوه شعائر اسلامی که در سراسر جهان اسلام با شور و دل‌بستگی بزرگی دانسته می‌شد، در ایران بویژه قلمرو سامانیان آداب و

آئین‌های دیرین در دربار و هم در میان عامه مردم، بدون وقفه معمول بود، که برخی از آن‌ها به عنوان سنت‌های کهن تا به امروز برپاست.

اعیاد دوره سامانیان

نوروز

یکی از مهم‌ترین و بزرگ‌ترین جشن ملی ایرانیان بود که از زمان پادشاهی جمشید مرسوم شده است. در اعصار قدیم تغییراتی در موعد نوروز بوجود آمد. در اول بهار (اول فروردین) برپا شد و تا روز ۶ این ماه که نوروز بزرگ بود ادامه می‌یافت (بیرونی، ۱۳۶۳: ۲۱۹-۲۱۷) در بخارا هم جشنی بنام نوروز کشاورزان متداول بود که بعد از بازار بیست روزه آخر سال برگزار می‌شد. این روز مبداء گاهشماری کشاورزان بخارا بود و پنج روز بعد از آن نوروز مغان گرفته می‌شد. در واقع به جهت اختلاف در موضع روزهای کبیسه نوروز در بخارا و دیگر شهرهای ماورالنهر مصادف با روز ۶ فروردین ماه نوروز بزرگ فارس بود. هدیه دادن به امیران و بخشش امرا به مردم از رسوم نوروز بود همچنان که در دوره عباسیان متداول بود (همان، ۲۱۷-۲۱۹) امیران سامانی نیز در این موسم به سپاهیان و اسواران خود خلعت‌های بهاری و تابستانی می‌دادند. حتی شاعران دربار سامانی هم اشعار و قصایدی موسوم به نوروز در وصف این جشن سروده اند.

مهرگان

در عربی مهرگان است که در دوره عباسیان هم متداول بوده براساس داستان‌های ملی ایرانیان برای بزرگداشت (مسعودی، ۱۳۶۵: ج ۲-۱/۲۴۷-۱۸۱)، روز در بند کردن ضحاک ستمگر به دست فریدون یا روز مرگ مهر پادشاه ایرانی و یا روز پیدایش آفتاب مهر گرفته شد (مسعودی، همان: ۱۸۱؛ بیرونی ۱۳۶۳-۲۲۲)، جشن مهرگان در روزگار قدیم اول زمستان گفته بود، به مسعودی در مروج الذهب خاندان‌های اصیل ایرانی و اشراف در عراق و شهرهای ایران این روز را در اول زمستان می‌گرفتند و در آن روز فرش و آلات و لباس‌ها را عوض می‌کردند. بعدها روز مهر شانزدهم از ماه مهر را جشن می‌گرفتند. (ثعالبی، ۱۳۹۳: ج ۴/۱۳۸) در دولت سامانیان جشن مهرگان شکوه خاص داشت و رسم هدیه دادن به بزرگان و امیران و اکرام امرا به مردم در این روز برقرار بود. ابوالقاسم عبدالله بن عبدالرحمن دینوری کاتب و شاعر دربار سامانی در این روز هدایایی از جمله گلایبی، سیب و انار و گل سرخ به یکی از رؤسا هدیه کرد. همچنین امرای سامانی در این روز به سپاهیان خود جامه‌های پائیزی و زمستانی هدیه می‌دادند. برخی از شعرای سامانی قصایدی موسوم به مهر جانیه در وصف این روز سروده اند. مانند هدیه دادن سماع، غنا، باده نوشی و غیره اشاره کرده است. ابو عبدالله محمد بن حامد خوارزمی نیز مهر جانبه خویش را برای ابوسعید شعبی از امرای بزرگ سامانیان و بوییان و ملقب به شیخ‌الدولتین سرود.

جشن سده

از دیگر جشن‌های مهم ایران باستان بود مخصوصاً در دوره عباسیان هم متداول بود (بیرونی، ۱۳۶۳: ۲۲۷۰؛ گردیزی، ۱۳۶۳: ۵۲۵). هر ساله در دهم بهمن گرفته می‌شد بنا به روایاتی چون این جشن صد شبانه‌روز یعنی ۵۰ روز، ۵۰ شب با نوروز فاصله داشته نام گرفته است. اما بیان شده قول درست این است که این جشن در ۱۰۰ روز زمستان بزرگ باستانی واقع می‌شده است به روایت فردوسی جشن سده به هوشنگ پیشدادی منسوب است و یادگاری از پیدایش آتش به دست اوست. از این جهت، از آئین‌های این روز آتش افروختن بوده است (گردیزی، همان: ۵۲۵؛ بیرونی ۱۳۶۳: ۲۳۷). این جشن در دربار سامانیان هر ساله برگزار می‌شده و شاعران نزد امیر سامانی می‌رفتند و بدو تهنیت می‌گفتند در شبی که سی و یکمین جشن سده در زمان امیر نصر بن احمد گرفته می‌شده است. از آداب جشن سده همچون دیگر اعیاد هدیه دادن است. این جشن در دربار دیگر امرای ایرانی نیز رونق داشت مثل مرد ادیج امیر زیاری که درصدد تجدید شکوه پادشاهی در ایران برآمد جشن سده را متداول کرد. (مسعودی، ۱۳۶۵: ج ۴/۲۷۸)

چنانچه از تحقیق در تواریخ برمی آید تا ایام مقارن حمله مغول جشن سده در بیشتر دربارهای پادشاهان ایران مانند دربار سامانی و غزنوی و... برپا شده حتی بغداد پایتخت خلفای عباسی شاهد بسی از آتش‌های جشن سده بوده است که مردانی از قبیل عضدالدوله و دیگر پادشاهان دیلمی در آن می‌افروختند. (النویری، ۱۹۲۳-۱۹۰۰)

اعیاد و جشن دوره عباسیان

جشن آبریزگان (آئین باستانی ستایش از بارش باران)

هاشم رضی عنوان می‌کند با توضیحاتی عملاً نشان می‌دهد که جدا شدن این جشن از نوروز به یک جشن مستقل در دوره عباسی تبدیل شده است (رضی، ۱۳۸۹-۱۹۵۰)

آن هم به این دلیل که فصل‌ها و ماه‌ها از جای خود خارج شد با انقراض ساسانیان که آغاز آذرچشم نامیده می‌شد از رسوبات و مراسم این جشن چیزی در درست نیست اما از روایات چنین برمی آید که در این روز مردم به روی هم آب می‌پاشیدند و به شادی و سرور می‌پرداختند.

عید اضحی

هنگام قربانی کردن حیوانات، در (منی) در سراسر جهان اسلام جشن بزرگی برپا می‌شد، بنام (عید الاکبر) یا (عید قربان)، (عید اضحی)، این عید هم مانند عید فطر باشکوه فراوان برپا می‌شد. با پوشیدن جامه‌های نو و دادن هدیه به یکدیگر و با گذراندن دو رکعت نماز شکرانه مانند عید فطر، قربانی کردن پس از نماز اجرا می‌شد، خلفا به این امر دلبستگی خاص داشتند و شماری حیوانات در آستانه دروازه کاخ سلطنتی قربانی می‌شدند. صابی بیان کرده: «بخشی از بودجه دستگاه خلافت برای خرید حیوانات اختصاص می‌شد» (صابی، ۱۳۳۷: ۲۰۰). فراهم ساختن حیوانات در دربار عباسیان برای اعضای خاندان خلافت و سپاهیان و گروه‌های گوناگون خدمتگزار کاخ از وظایف وزیر شمرده می‌شد. برپا کردن عید اضحی و قربانی کردن حیوانات تا سه روز ادامه داشت که بدان (ایام التشریق) گفته می‌شد، گوشت قربانی را برای دوستان و خویشان و بویژه مستمندان می‌فرستادند (مناظر احسن، ۱۳۶۹: ۳۵۷ - ۳۳۹). همچنین بیان شده که جشن عید اضحی در سسیل و روز عرفه در شیراز سراسر جهان اسلام سده دهم میلادی چهارم هجری همانند نداشت.

نوروز

نوروز ریشه ایرانی دارد، به روزگار آغازین خلافت عباسی به رسمیت شناخته شد که آن را روز سال خورشیدی ایرانی می‌دانند، که همزمان است با اعتدال ربیعی و در آمدن خورشید به برج حمل تا شش روز ادامه دارد. بازپسین روز نوروز بزرگ یا النیروز الاکبر مردم در کنار چاه‌ها می‌رفتند، خود را می‌شستند، بعضی گفته‌اند این کار را به خاطر پاک کردن و زدودن تن از پلیدی دوری که زمستان با آتش آن خود را گرم می‌کردند، در زمان عباسیان بویژه در زمان متوکل نوروز با شکوه فراوان برپا می‌شد. به زمان و خلیفه پنج میلیون درهم ضرب می‌کردند، به مناسبت نوروز که به رنگ‌های مختلف بود، بر سر دیوانیان شاپاش می‌کردند، بازیگران نقابدار به خدمت خلیفه آمدند و خلیفه بر سرشان سکه می‌انداخت و گل‌هایی از عنبر سرخ به آنها می‌بخشید. همچنین بیان شده که در یک نوروز بازی سماجه ای در برابر معتضد خلیفه برگزار شد که ۱۳۰۰۰ هزار دینار صرف آن شد. در نوروز شیرینی‌ها پخته می‌شد و مردم بین خود بخشش می‌کردند. از مشخصات عید تبادل پیشکش و هدیه بود. در زمان متوکل به گفته بحتری: روز نوروز بار دیگر همچنان شد که اردشیر بنیان گذاشته بود. خلفای عباسی هم مانند پادشاهان ایران در تالاری با لباس‌های فاخر می‌نشستند و هدیه‌ها را خود می‌پذیرفتند گفته‌اند که خلفای عباسی در این روز در تالار می‌نشستند و پیشکش‌های از سوی بلندپایگان و دیگر بزرگان تقدیم می‌شد. خلیفه در واقع در چنین روزی حق دریافت هدیه از رعایای خویش را داشت.

در دوره عباسیان نفوذ ایرانیان افزون شد و جشن‌های باستانی نوروز و مهرگان را برگزار می‌کردند (براون؛ ۱۳۳۵-۱۳۷۵)

در زمان متوکل به مناسبت نوروز پنج میلیون درهم به فرمان خلیفه ضرب می‌کردند بر سر دیوانیان خویش سپاس می‌کردند (مناظر، ۱۳۶۹: ۳۴۸) چنانچه از آثار نویسندگان برمی‌آید.

خلیفه عباسی به نوروز و مهرگان اهمیت می‌دادند و اشیاء قیمتی به رسم هدیه نوروز تقدیم می‌کردند (صفایی، بی‌تا: ۵۲).

در دوره عباسیان هم باشکوه اجرا می‌شد (بیهقی، ۱۳۹۰: ۴۲۷-۵۴۲-۵۵۸)

بازرگانان کالاهاى مرغوب مثل فرش و جامه یا کنیزکان و شاعران نیز قصیده و مردم عادى گل و میوه نثار می‌کردند و دادن پیشکش به خلیفه باعث شد، دفتری فراهم شود تا نام بازدیدکنندگان کاخ و پیشکش آنها ثبت شود که در برابر خلیفه هم هدایای پر ارجی بدینشان ارزانی می‌داشت. در این روزها کاخ‌های سلطنتی با پارچه‌های ارزنده که درون و دیگر مایعات خوشبو و پر بها که در بخوردانها سنگی نهاده شده بود، چراغان می‌شد و شور و دل بستگی مردم در برپایی نوروز چنان بود که به کوشش معتضد خلیفه در برای جلوگیری از شادی‌های زیاد از حد در گذرگاه‌ها در هوای تابستانی سودمند نیفتاد. پس از دو روز مردم را آزاد گذاشت تا هر گونه که بخواهند شادمانی کنند. ابن حوقل، هم در سفرنامه‌های خود در سده چهارم هجری بیان کرده (مناظر احسن، ۱۳۶۹: ۳۵۷ - ۳۳۹) که جشن نوروز در هفت روز بر پا می‌شده استبا خوشی و شادی فراوان و خوراکی‌های لذیذ می‌پختند، لباس‌های فاخر می‌دوختند و پول‌های زیادی صرف می‌کردند. حتی بر بام خانه‌های خود جشن می‌گرفتند، زنان هم می‌کوشیدند، عطریات بخزند تخم مرغ رنگ می‌کردند، پاشیدن عطر به روی مرد هفت قدم به سمت او رفتن مفهوم آن بوده که چشم بد و تنبلی و تب از او دور شود.

مهرگان

چند ماهی پس از نوروز عباسیان، عید دیگری که ریشه ایرانی داشت و به نام مهرگان خوانده می‌شد، برپا داشتند. نام مهرگان وابسته است به ماهی در تقویم ایرانی بنام مهر ماه که در آن جشن گرفته می‌شد، و روز ۱۶ ماه را مهر روزهم می‌خواندند. مهر روز در مهر ماه روز جشنی بود که مهر جان می‌گفتند، به معنی مهر روان است. ابوریحان بیرونی بیان کرده مهر نام خورشید است که بر آن بودند که در چنین روزی بر جهان نخستین بار پدیدار شد (مناظر احسن، همان ۳۵۷ - ۳۳۹). این عید را با پوشیدن جامه‌های ویژه، تعطیلات و فرستادن شادباش و آرزوی خوشی برای دیگران و نیز شادی و شادمانی جشن می‌گرفتند. همچنان که نوروز نشانه آغاز بهار بود، مهرگان هم آغاز زمستان بود. این عید با شادی و شادمانی برگزار می‌شد از مشخصات این عید همانا چراغانی کردن و زدن طبل و تبادل پیشکش‌ها یا دادن عیدی بود. در این روز خلفای عباسی و وزیر ایشان در تالار به پذیرایی می‌نشستند و به دریافت پیشکش می‌پرداختند که یعنی از آنها بهایی گران بود. گویند در این روز مسلمان‌ها برای اولین بار به فرستادن کارت شاپاس دست زدند که احمد بن یوسف نامی از زمان مامون رواج داد. شاید کارت‌ها در بازار فروش عرضه می‌شد، ولی به احتمال زیاد خود مردم در خانه‌های خود می‌نوشتند و پس از آهسته ساختن آن با بوی خوش برای دوستان خود می‌فرستادند. مضمون کارت‌ها خوش‌آمد و شعر شادباش بود.

مهرگان چند ماهی پس از نوروز عباسیان عید دیگری به نام مهرگان برپا گردید که با پوشیدن جامه‌های ویژه و فرستادن شادباش آرزوی خوبی برای دیگران و نیز شادی و شادمانی جشن می‌گرفتند (مناظر، ۱۳۶۹: ۳۵۰).

البته خبرهایی مبنی بر مقاومت برخی خلفت در برابر آن گزارش شده که موقتی بوده در سال‌های بعد رفع شده * خلیفه عباسی در اواخر سال ۱۵۵ قمری از پذیرش هدیه‌های مهرگان سرباز زد (رجبی، ۱۳۸۶: ۱۴۳).

جشن سده (سَدَق)

جشن زمستانی از عیدهای کهن ایرانی بود در زمان عباسیان با شکوه فراوان برپا می‌شد. چون این عید در زمستان با آتش‌بازی بزرگی برپا می‌شد، آنرا (لیلَه الوقود شب آتش‌ها) خوانده شده است. سده در پنجم یا دهم ماه ایرانی بهمن گرفته می‌شود ابن اثیر در کتاب خودش الکاملین روز را عید میلاد مسیح می‌داند در این عید مردم بغداد در کرانه‌های دجله گردهم می‌آمدند،

در کشتی‌های خود آتش می‌افروختند، خوردن و آشامیدن و روشنی جامه و نواختن موسیقی و نای زنی و پایکوبی بر یکدیگر پیشی می‌گرفتند (ابن اثیر، بی‌تا: ج ۸، ص ۱۳۳)

حتی در این زمان کشتی‌ها خلفا و بلندپایگان آراسته و چراغان می‌شدند. لباس‌های خود می‌پوشیدند و سوار بر کشتی‌ها دور رود گردش می‌کردند و در آن درباریان و مردم عادی را هم جای می‌دادند.

بعضی از مردم سراسر شب به بازی و آتش‌بازی می‌پرداختند، آن‌ها خانه‌های خود را برای زدودن نگون‌بختی دور می‌دادند (جشن ایران باستان، ج اول، تهران: انتشارات فروهر؛ مناظر، حسن، محمد، ۱۳۶۹: زندگی اجتماعی در حکومت عباسیان، ج اول، انتشارات علمی و فرهنگی، ترجمه رجب‌نیا).

ساختار (طبقات) اجتماعی عصر عباسی

خلیفه: بالاترین مقام کشوری و مذهبی بود او اختیارات کشوری خویش را به وزیر و اختیارات دینی خود را به قاضی و اختیارات جنگی را به سردار یا امیر می‌سپرد ولی در همه امور خود تصمیم‌نهایی را می‌گرفت.

اشراف و مقام وزرات: در زمان عباسیان مشاغل عالیه وزارت از انحصار اعراب بیرون آمد و نمایندگان و اشراف ایرانی و مالکین اراضی دهقانی نیز مشاغل مزبور را منصوب شدند.

ارتشیان: تشکیل سپاه برای حفاظت خلیفه دادند نگهبانان خلیفه مرکب از بردگان جوان یا غلامان حبشی، خزری و اسلاوی و به ویژه ترک بود توده اصلی ارتش را داوطلبان تشکیل می‌دادند، ساختمان این ارتش آئینه تمام‌نمای روابط اجتماعی آن عصر بود، سواران از مالکان بزرگ و متوسط زمین‌دار و پادگان از روستائیان بودند.

بازرگانان: ارباب حرف و صنعت و از روش اقتصادی سیاسی برخوردار بودند، زیرا با رشد جمعیت و گسترش این شهرها نیاز به صنعت و روابط بازرگانی روز به روز بیشتر می‌شد.

موالی: در زمان بنی امیه جزء پست‌ترین مردم بودند اما در زمان عباسیان وضع فرق می‌کرد. منصور عباسی موالی و غلامان را به کارهای مملکتی گماشت.

نتیجه

مدارک زیادی در مورد برگزاری جشن‌هایی چه در دوره‌های سامانی چه در مورد عباسی در دست نیست اما با توجه به نوشته‌های اندک دوره اسلامی و با استفاده از منابع اصلی می‌توان تصور کرد در تمام ماه‌های سال ایرانیان یک یا چند جشن داشتند و قابل قبول است. با توجه به پژوهش انجام شده تمام جشن‌های ملی و عمومی ایرانیان در دوره سامانی و عباسی هم با وجود همه موانع برپا می‌شد. این جشن‌ها که علیه عباسیان صورت گرفت تحت تاثیر طبقات اجتماعی خراسان بود در ایران به ویژه قلمرو سامانیان هم آداب آیین‌های دیرین ایرانی در دربار هم در میان عامه مردم بدون وقفه معمول شد که برخی از آن‌ها به منزله سنت‌های کهن تا به امروز برپاست و یکی از قدیمی‌ترین این آئین‌ها جشن‌های ایرانی است که پس از انقراض ساسانیان همچنان متداول بود حتی در دوره عباسیان هم به قوت خود باقی ماند.

منابع

۱. ابن اثیر، بی تا، ج ۸، ص ۱۳۳
۲. براون، ۱۳۳۵: ۱۳۷۵
۳. بیرونی، ۱۳۶۳: ۲۱۹-۲۱۷.
۴. بیهقی، ۱۳۹۰: ۴۲۷-۵۲۲-۵۵۸.
۵. تنوخی، محسن بن علی، ۱۳۹۱ قمری: اخبار المذاکره، بی تا، ص ۳۸۵.
۶. ثعالبی، ۱۳۹۳: ج ۴، ۱۳۸.
۷. جشن ایران باستان رضی، ۱۳۵۸: ج اول، تهران، انتشارات فروهر
۸. صابی، ۱۳۳۷: ۲۰۰.
۹. صفایی، بی تا، ۵۲
۱۰. گردیزی، ۱۳۶۳: ۵۲۵.
۱۱. مسعودی، ۱۳۶۵: ج ۲، ۱-۴، ۲۴۷-۱۸۱.
۱۲. مناظر احسن، ۱۳۶۹: ۳۵۷-۳۳۹، ج اول.
۱۳. نویری عبدالوهاب، ۱۹۲۳: النهایه الارب فی فنون الارب
۱. دانشنامه آزاد ویکی پیدیا
۲. جهاد دانشگاهی سایت تخصصی تاریخ
۳. سایت نور- نشریه انجمن ایران شناسی، شماره چهاردهم، ۱۳۲۴.